

A Historical-Comparative Analysis of the Prophet's Ascension*

Zainab Shams¹ , Hamid Reza Fahimitabar² , Hossein Sattar³ , and Muhammad Hasan Saneipur⁴

¹ Ph.D. Candidate, Theology Department, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran.

Email: z.shams@qom.ac.ir

² Associate Professor, Theology Department, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran (**corresponding author**). Email: hamidrezafahimitabar@kashan.ac.ir

³ Associate Professor, Theology Department, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: sattar@kashanu.ac.ir

⁴ Associate Professor, Theology Department, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: saneipur@kashan.ac.ir

Abstract

A comparison of contemporary constructed notions, such as the Prophet's (PBUH) ascension, with their roots reveals a clearer picture of them. Despite the consensus among Muslims on the ascension itself, a review of Islamic sources shows differing opinions on its various components, reflecting the diversity of perspectives on it over time. This research seeks to uncover how views on the Prophet's ascension were at the beginning and after three centuries, and what factors influenced the emergence and evolution of these perspectives. To this end, adopting the history of concepts approach and assuming the validity and authenticity of the views, the study first compares viewpoints from the first half-century and the latter half of the third century Hijri (comparative periods) in terms of the what, why, and how (comparative considerations) and then examines the commonalities and differences among the relevant views and analyzes the factors that shaped and transformed them. The findings indicate that the opinions of scholars, after accepting the possibility and manner of the ascension, have focused on its purpose and the benefits derived from its functions. Perspectives have evolved from regarding the ascension as falsehood or sorcery to perceiving it as a miracle, direct verbal revelation, a constitutive component of Islam, and a reliable reference for resolving doubts. The factors influencing these viewpoints include the ancient beliefs of the Arabs, the acceptance of the Prophet's prophethood, prevailing political and social conditions, and religious motivations.

Keywords: al-Isra: 1, night journey, an-Najm: 4, ascension

*Received 4 August 2024; Received in revised form 4 January 2025; Accepted 5 February 2025; Published online 28 May 2025

Cite this article: Shams, Z., Fahimitabar, H. R., Sattar, H., & Saneipur, M. H. (2025). A Historical-Comparative Analysis of the Prophet's Ascension. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 203-228. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12080.2419>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Research Article

Introduction

The Prophet's (PBUH) ascension (*me'rāj*) is not explicitly mentioned in the Quran, yet scholars have consistently associated various verses with his nightly journey (for example, al-Zukhruf: 45, al-Baqarah: 285-286, al-Muddaththir: 31, al-Inshiqaq: 19), and most interpretations have centered on Quranic verses, particularly the opening verses of the an-Najm Chapter and the first verse of the al-Isra Chapter.

Understanding what the initial perspectives and discussions surrounding the Prophet's (PBUH) ascension were, what transformations they underwent over time, how these viewpoints relate to their historical context, and similar questions leads to a clearer and deeper comprehension of the ascension. The present study aims to explore the perspectives on the Prophet's (PBUH) ascension, seeking to answer two primary questions: first, what were the views on the ascension at the beginning (the first half of the first Hijri century) and after three centuries? And second, what factors influenced the formation and evolution of these perspectives?

To address these questions, the conceptual history approach has been employed. In the first step, assuming the validity and authenticity of the available data, primary Islamic sources were examined, and all statements attributed to each scholar concerning the Prophet's (PBUH) ascension were chronologically arranged according to the time of their formulation, aiming to outline their respective perspectives on the Prophet's journey. Subsequently, by comparing points of agreement and divergence, an analysis was conducted to identify the factors influencing the formation and evolution of these viewpoints.

Another approach for better understanding these developments involves comparing perspectives on the Prophet's journey during two distinct time periods: the initial phase (from the occurrence of the ascension until the first half of the first lunar century) and the final phase (the second half of the third lunar century), which marked the end of the era of the lives of eleven Imams. This comparison allows for an examination of the potential influence of the views of the Imams on interpretations of the Prophet's (PBUH) ascension.

The perspectives existing in these two periods (as comparative counterparts) are divided into the following components, which serve as the comparative considerations:

- The manner: By describing the process of ascension, they often outline the temporal framework of the journey (including elements such as the time and place of commencement, the means of transportation, companions, stages, nature, and frequency).

- The purpose: It indicates the objectives and functions of the ascension. Since all accounts affirm that the Prophet (PBUH) was taken on the ascension and the Prophet, unlike many well-known instances of ascension, did not perform an action to attain ascension and his journey was non-acquisitive, the rationale for the journey does not pertain to the time before his ascension. Instead, it includes propositions that reflect the individual and societal outcomes of the journey after its occurrence.
- The essence: It signifies the nature of the phenomenon of ascension.

Analysis

In this section, after comparing the commonalities and differences between the two comparative periods, the factors influencing the formation and evolution of these perspectives have been examined.

Regarding the Essence

In the first half of the first Hijri century, the ascension was predominantly perceived as a physical journey to Jerusalem. In the second half of the third Hijri century, alongside physical interpretations, spiritual and composite views had also emerged. Two additional perspectives appeared in the latter period compared to the first half of the first Hijri century: the experience of a vision of ascending to the heavens during or after the physical journey to Jerusalem, and the interpretation of the entire journey as occurring within a sleep or dream state.

Regarding the Purpose

In general, no new categories of functions were added to the journey in the second half of the third Hijri century. Rather, the statements and examples within each category, along with their details, were expanded. In the first half of the first Hijri century, the functions of the ascension primarily revolved around proving the prophethood of the Prophet (PBUH) and strengthening the foundations of Islam; whereas in the second half of the third Hijri century, the functions of the ascension became more extensive. Aspects such as the spiritual elevation of the Messenger of Allah (PBUH), the reception of non-Quranic revelation, addressing doubts that had arisen, as well as utilizing the ascension to endorse political and religious inclinations, were further developed.

Regarding the Manner

In general, no changes were observed in the views of the scholars in some aspects of how the journey occurred across the three centuries. Certain components saw minor variations, but two components, the ultimate goal and the nature of the journey, became the main

points of contention among scholars. In the first half of the first century, only Aisha considered the journey to be spiritual. In the second half of the third century, the number of those who believed in a purely spiritual journey had increased, and a composite view (both spiritual and physical: experiencing a vision after or during the physical journey to Jerusalem) had also been added. Regarding the stages of the journey, no new phases were added in the latter period compared to the first half of the first century, but the number of adherents to each perspective, particularly those viewing it as a celestial ascent, had grown.

Conclusion

This study examined the views of over forty scholars regarding the ascension, whose lifetimes spanned from the first half of the first century to the second half of the third century Hijri. After reviewing their statements and analyzing their points of agreement and disagreement, we demonstrated that once the acceptance and manner of the ascension's occurrence were established, attention shifted toward its purpose and the benefits derived from its functions. Perspectives evolved from dismissing the ascension as falsehood or sorcery to regarding it as a miracle, direct verbal revelation, a constitutive element of Islam, and a reliable reference for resolving doubts. The factors influencing the beliefs of the ancient Arabs were the acceptance of the Prophet's (PBUH) prophethood, prevailing political and social conditions, and religious motivations.

References

- Holy Quran*. (1997). (M. M. Fouladmand, Trans.). Daftar-i Motaleat-i Tarikh va Maaref-i Islami.
- Bazzar, A. (2009). *Al-Musnad al-Bazzar*. Maktabat Ulum wa al-Hikam. [In Arabic].
- Bukhari, M. (1990). *Sahih Bukhari*. Jumhuriyyat al-Misr al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Hanbal, A. (1995). *Al-Musnad Ahmad b. Hanbal*. Muassasat al-Risalah. [In Arabic].
- Ibn Abi Asim, A. (1991). *Al-Aahad wa al-mathani*. Dar al-Raayah. [In Arabic].
- Ibn Abi Kahthamah, A. (2003). *Tarikh Ibn Abi Khaythamah*. Al-Faruq al-Hadithah lil-Tabaah wa al-Nashr. [In Arabic].
- Ibn Abi Shaybah, A. (2001). *Al-Magazi*. Dar Ashbilia. [In Arabic].
- Ibn Ishaq, M. (1989). *Sirat Ibn Ishaq*. Daftar-i Motaleat-i Tarikh va Maaref-i Islami. [In Arabic].
- Muhammadi Shahrudi, A. A. (2000). *Me'raj dar aayine-yi istidlaal*. Usweh. [In Persian].
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir Tabari)*. Dar al-Marefah. [In Arabic].

واکاوی تاریخی-تطبیقی معراج پیامبر (ص) *

زینب شمس^۱ ID، حمیدرضا فهیمی تبار^۲ ID، حسین ستار^۳ ID، و محمدحسن صانعی پور^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: z.shams@qom.ac.ir

^۲ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

hamidrezafahimitabar@kashan.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: sattar@kashanu.ac.ir

^۴ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: saneipur@kashan.ac.ir

چکیده

مقایسه انگاره‌های ساخت‌یافته امروزی نظیر معراج پیامبر (ص) با ریشه‌های آن تصویر روشن‌تری از آن را نمایان می‌سازد. به‌رغم اتفاق نظر مسلمانان بر اصل معراج، مرور منابع اسلامی وجود آرای متفاوت در مؤلفه‌های متعدد معراج را نشان می‌دهد که از گوناگونی نگرش‌ها به آن در گذر زمان حکایت دارد. این تحقیق درصدد است دریابد که دیدگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) در آغاز و پس از سه قرن چگونه بوده و چه عواملی در پیدایش و تطور دیدگاه‌ها مؤثر بوده است. بدین منظور، با رویکرد تاریخ انگاره و با پیش‌فرض صحت و اصالت اقوال، پس از مقایسه دیدگاه‌ها در نیم قرن نخست و نیمه دوم قرن سوم هجری (طرفین تطبیق) از حیث چیستی، چرایی و چگونگی (لحاظ‌های تطبیق) به وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های مطرح و تحلیل عوامل مؤثر در شکل‌گیری و تطور آن‌ها پرداخته است. نتیجه آنکه اقوال صاحب‌نظران پس از پذیرش و چگونگی امکان عروج، به چرایی و بهره‌مندی از کارکردهای آن متمرکز شده است. دیدگاه‌ها از کذب و سحر انگاشتن عروج تا تلقی آن به مثابه معجزه، وحی مشافهه‌ای، مقوم اسلام و مرجعی موثق برای رفع شبهات متحول شده است. عوامل اثرگذار بر دیدگاه‌ها باورهای کهن اعراب، پذیرش نبوت پیامبر (ص)، شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم و انگیزه‌های مذهبی بوده است.

کلیدواژگان: اسراء: ۱، سیر شبانه، نجم: ۴، معراج

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴ | بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد: شمس، زینب؛ فهیمی تبار، حمیدرضا؛ ستار، حسین؛ و صانعی پور، محمدحسن. (۱۴۰۴). واکاوی تاریخی-تطبیقی معراج

پیامبر (ص). پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۲۰۳-۲۲۸. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12080.2419>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

معراج پیامبر (ص) به صراحت در قرآن نیامده، ولی صاحب‌نظران همواره آیات گوناگونی را به سیر شبانه پیامبر (ص) مرتبط دانسته‌اند (برای نمونه، زخرف: ۴۵، بقره: ۲۸۵-۲۸۶، مدثر: ۳۱، انشقاق: ۱۹) و اغلب برداشتها بر محور آیات قرآن، به‌ویژه آیات ابتدایی سوره مبارکه نجم و آیه نخست سوره اسراء، بوده است.

در آیات سوره نجم، که تاریخ نزول آن را اوایل بعثت پیامبر (ص) گفته‌اند (قرشی بنایی، ۱۳۹۱، ج ۱۰، ص ۳۸۹)، آیات «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ * إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم: ۳-۴) ترسیم‌کننده شرایط سخت اوایل اسلام است که کفار پیامبری پیامبر (ص) و آنچه به ایشان وحی می‌شد را به چالش می‌کشیدند. علاوه بر ماهیت رمزآلود عروج و عدم تصریح قرآن، وجود ضمائر مبهم در آیاتی نظیر «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ» (نجم: ۵) و «وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ» (نجم: ۷) موجب شده در طول پانزده قرن آرای متفاوتی درباره آنچه پیامبر (ص) در عروج‌شان مشاهده نموده، نزدیک‌شوندگان به یکدیگر در عروج، وحی‌کننده به پیامبر (ص) در عروجشان و غیره مطرح شود. اما آنچه مورد اجماع بوده آسمانی دانستن سیر پیامبر (ص) است که تعریف صحابی‌ان از افق اعلی، سدره‌المنتهی و جنة‌المأوی، که در این آیات آمده، مؤید این مطلب دلالت است.

در آیه نخست سوره اسراء نیز، که تاریخ نزول آن را اندکی قبل از هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه گفته‌اند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۱۲، ص ۲۳)، سخن از سیر شبانه عبدی از مسجدالحرام به مسجدالاقصی برای نشان دادن آیات الهی به او است. همه صاحب‌نظران مسلمان اتفاق نظر دارند که مراد از «عبد» رسول الله (ص) است. جمع کثیری از صاحب‌نظران معتقدند مراد از «الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى» بیت‌المقدس است؛ از این رو این آیه را مرتبط با سیر زمینی پیامبر (ص) دانسته‌اند.

ارتباط وثیق برداشت افراد از یک موضوع با شرایط فرهنگی، سیاسی، مذهبی و اجتماعی حاکم بر جامعه امری غیرقابل‌انکار است. یکی از موضوعات مهم نزد مسلمانان معراج پیامبر (ص) است که به‌رغم اتفاق نظر تمامی مسلمانان بر اصل وقوع آن، مرور اجمالی منابع اسلامی، به‌ویژه روایات مشهور به معراجیه، وجود آرای متفاوت در مؤلفه‌های متعدد این واقعه را نشان می‌دهد که از گوناگونی نگرش‌ها به آن در گذر زمان حکایت دارد.

فهم اینکه نخستین نگاه‌ها و مباحث مطرح پیرامون معراج پیامبر (ص) چگونه بوده، چه تحولاتی را در طول زمان پشت سر گزارده، ارتباط دیدگاه‌ها با بافت تاریخی‌اش چیست، و سؤالاتی از این دست موجب می‌شود به تصویر روشن‌تر و عمیق‌تری از معراج رسید. مطالعه پیش‌رو با هدف کاوش نگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) درصدد است دریابد که اولاً، دیدگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) در آغاز (نیمه اول قرن نخست هجری) و پس از سه قرن چگونه بوده؟، و ثانیاً، چه عواملی در پیدایش و تطور این دیدگاه‌ها مؤثر بوده است؟

برای پاسخ به این سؤالات، رویکرد تاریخ‌نگاره^۱ به کار گرفته شده است. تاریخ‌نگاره مطالعه شکل‌گیری، تغییر و ثبات موضوعات در گذر زمان است. درواقع توجه به مفاهیم و اصطلاحات از زاویه دید تاریخی آن‌ها در یک پیوستار تاریخی و درکی است که مخاطبان در بازه زمانی و مکانی داشته‌اند و براساس آن درک، به آن موضوع هویت بخشیده‌اند (گرامی، ۱۳۹۶، ص ۹).

در گام اول، با پیش‌فرض صحت و اصالت داده‌های موجود، به تتبع در منابع دست‌اول اسلامی پرداخته و مجموع اقوال منسوب به هریک از صاحب‌نظرانی که قولی پیرامون معراج پیامبر (ص) به آنان منسوب شده را به ترتیب زمان انعقاد قول کنار هم نهاده و سعی شده ترسیمی از دیدگاه هریک از آنان به سیر پیامبر (ص) حاصل شود. در گام بعد با مقایسه وجوه اشتراک و افتراق به تحلیل عوامل مؤثر بر پیدایش و تغییر دیدگاه‌ها پرداخته شده است. راهکار دیگر به‌منظور درک بهتر تحولات مقایسه دیدگاه‌ها درباره سیر پیامبر (ص) در بازه زمانی ابتدایی (از زمان وقوع عروج تا نیمه اول سده نخست قمری) و انتهایی (نیمه دوم سده سوم قمری) است که پایان دوره حیات یازده امام بوده و امکان بررسی اثرگذاری احتمالی آرای آنان بر دیدگاه‌ها به سیر پیامبر (ص) وجود دارد. دیدگاه‌های موجود در این دو برهه (به‌عنوان طرفین تطبیق) به مؤلفه‌های زیر تقسیم شده که لحاظ‌های تطبیق هستند:

— چگونگی: با توصیف فرایند عروج، اغلب زمان حین سیر را ترسیم می‌نمایند (شامل مؤلفه‌هایی نظیر زمان و مکان شروع، مرکب، همراهان، مقاطع، کیفیت، دفعات)؛

¹ History of Ideas

— چرایی: از اهداف و کارکردهای عروج حکایت دارد. از آنجاکه همه اقوال از بُرده شدن پیامبر (ص) به معراج حکایت دارد و پیامبر (ص) برخلاف بسیاری از مصادیق مشهور عروج برای دست‌یابی به معراج عملی را انجام ندادند و سیر ایشان غیراکتسابی بوده است، چرایی سیر متوجه زمان قبل از عروج ایشان نبوده و شامل گزاره‌هایی است که بیانگر برون‌دادهای فردی و اجتماعی سیر در زمان بعد از وقوع آن است؛ — چیستی: بیانگر ماهیت پدیده عروج است.

پیشینه پژوهش

تحقیقات گوناگونی با موضوع معراج پیامبر (ص) از جنبه‌های گوناگون کلامی، تاریخی، اخلاقی، فلسفی، فقهی و عرفانی صورت گرفته است. نوآوری این تحقیق کاربست رویکرد تاریخ‌انگاره در معراج پیامبر (ص) است که پیش از این در حوزه ادبیات، به‌عنوان نمونه، فاتحی (۱۳۸۸) در کتاب معراج پیامبر اکرم (ص) و معراج‌نامه‌های منظوم در ادب فارسی به کار گرفته است و جای چنین نگاهی در منابع اسلامی خالی است. به عبارت بهتر، بررسی تطبیقی معراج پیامبر (ص) با خودش (و نه سایر مصادیق مشهور عروج) در فاصله زمانی سه قرن، از منظر نگاه‌ها بدان (به‌عنوان فاعل شناسا) با استناد به منابع اسلامی مدنظر این تحقیق است که چنین مطالعه‌ای در جستجوهای انجام شده یافت نشد.

بررسی تطبیقی معراج پیامبر (ص)

جستجو در منابع نشان می‌دهد نقطه شروع سیر شبانه مشهور به معراج پیامبر (ص) اعلام سیر از سوی پیامبر (ص) به ام‌هانی، خواهر امام علی (ع)، لحظاتی قبل از اعلام عمومی سیر است — بدین مضمون که پیامبر (ص) در شب سیرشان نماز عشاء را در منزل ام‌هانی خواندند و شب را همانجا به سر بردند. هنگام نماز صبح ام‌هانی را با خبر ساختند که شب گذشته به بیت المقدس سیر داشته‌اند. ام‌هانی ضمن تعجب پیامبر (ص) را از اعلام عمومی این خبر به دلیل پیش‌بینی واکنش منکرانه سران قریش نهی می‌نماید. پیامبر (ص) بی‌اعتنا به نهی وی دیگران را از سیر شب گذشته خود مطلع می‌سازد و آنان ضمن تمسخر پیامبر (ص) را تکذیب می‌نمایند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۳، صص ۵۱۶-۵۱۷). دلیل انکار آنان عدم امکان پیمودن مسافت طولانی مکه تا بیت المقدس در کمتر از یک شب است که بیانگر جسمانی دیدن سیر است.

با اصرار پیامبر (ص) بر وقوع سیر، منکران، که فرصت را برای به چالش کشیدن پیامبر (ص) غنیمت شمرده بودند، در مقام سنجش صحت مدعی، از پیامبر (ص) پیرامون کاروانیان در طول مسیر، محراب‌ها و قنديل‌های بیت‌المقدس پرسیدند. در پاسخ پیامبر (ص) آنان را حتی از بار شتران کاروانیان، رَم کردن و گم شدن شتر آنان در اثر درک مرکب پیامبر (ص)، ظرف آب کاروانیان که از آن نوشیدند و با آن وضو گرفتند و نیز زمان و محل ورود کاروان به مکه مطلع نمودند. پس از مطابقت پاسخ‌های پیامبر (ص) با اطلاعات کسانی که در آن روزگار به بیت‌المقدس سفر کرده بودند، و مطابق بودن محل و زمان ورود و نیز بار کاروان با آنچه پیامبر (ص) از آن خبر داده بود، برخی همچنان به تکذیب و انکار ادامه دادند، برخی نیز ایشان را ساحر خواندند (تیمی، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، صص ۱۱۲-۱۱۳؛ یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۱۶۷؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، صص ۳ و ۷۷). اقلیتی نیز سیر را پذیرفتند (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸، ص ۳۶۴؛ عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲، صص ۱۳۷-۱۳۸).

در ادامه نگاه‌ها به معراج پیامبر (ص) از سه لحاظ چیستی، چرایی و چگونگی به تفکیک در دو مقطع زمانی نیمه اول قرن نخست و نیمه دوم قرن سوم هجری آمده است.

از حیث چیستی

نیم قرن نخست

در نیمه نخست قرن اول، در عین آنکه سیر مورد مناقشه پیامبر (ص) از سوی شیوخ قریش به مثابه دروغ و سحر انگاشته شد، افرادی سیر را پذیرفتند و آن را به سه صورت زیر انگاشتند:

— پیمودن مسیر طولانی مکه تا بیت‌المقدس به مثابه طی الارض: در اقوال ابوسلمة بن عبد الرحمان (طبری،

۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۵)، شداد بن اوس (بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۸، صص ۴۰۹-۴۱۰)، بریده بن حصیب

(بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۱۰، ص ۲۸۷)

— پروازی جسمانی به ورای آسمان‌ها (تا عرش خدا): در اقوال فاطمه (س) (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق،

صص ۴۵۲-۴۵۳)، ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)، علی (ع) (زید

بن علی، بی‌تا، صص ۴۰۵-۴۰۶)

— سیر زمینی به بیت‌المقدس و سپس به آسمان (به‌صورت پیوسته): در اقوال حذیفه (ابن ابی شیبه، ۱۴۲۲ ق، صص ۱۱۹-۱۲۰)

نیمه دوم قرن سوم هجری

در این برهه سیر پیامبر (ص) از لحاظ چیستی به پنج صورت زیر دیده شده است:

— سفری جسمانی از مکه به بیت‌المقدس در مدت زمان کوتاه: در اقوال فاکهی (۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۱۰۲)، ابن ابی خيثمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۴)، دارمی (۱۴۱۶ ق، ص ۶۱)

— پروازی از مکه به ورای آسمان‌ها که به دلیل نبود تصریح یا قرینه‌ای بر روحانی دیدن آن، جسمانی در نظر گرفته می‌شود. این نظر در اواخر قرن سوم برجسته شده و صاحب‌نظران گوناگونی به‌رغم باور به دفعات سیر و ذکر مقاطع متفاوت دیگر برای سیر پیامبر (ص)، بر این مورد تکیه داشته و بیشتر ادراکات را ذیل آن آورده‌اند: در اقوال ختلی (۱۹۹۴ م، صص ۲۱، ۲۳ و ۴۹)، تستری (۱۴۲۳ ق، ص ۱۵۶)، حمیری (۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۱۰۱)

— طی الارض به بیت‌المقدس و سپس صعود به آسمان‌ها (به‌صورت پیوسته) که در این نظر نیز به دلیل عدم تصریح یا قرینه‌ای بر روحانی دیدن، سیر جسمانی در نظر گرفته می‌شود: در اقوال مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۱۴۵، ۱۴۷ و ۱۵۷)، فاکهی (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۸۱)، یعقوبی (بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶)

— دیدن رؤیای صعود به آسمان‌ها در حین/پس از سیر جسمانی به بیت‌المقدس. در این قول، کیفیت سیر ترکیبی از جسمانی و روحانی (دیدن رؤیا) انگاشته شده است: در اقوال بخاری (۱۴۱۰ ق، ج ۶، ص ۱۹۵، ج ۷، ص ۲۹۳)، ابن‌قتیبه (۱۴۲۳ ق، ص ۴۹)، بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۵)

— کل سیر در بستر خواب یا رؤیا (بدون جابه‌جایی جسمانی). در این رأی نادر تصریح شده خواب یا رؤیای انبیاء از خواب سایرین متمایز است: در اقوال بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۵)، ابن ابی عاصم (۱۴۱۱ ق، ج ۴، ص ۱۱۴)

از حیث چگونگی

نیم قرن نخست هجری

در این برهه مؤلفه‌های سیر چنین دیده شده:

مدت سیر. کمتر از یک شب: در اقوال ام‌هانی (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۳، ص ۵۱۶)، ابوسلمه بن عبدالرحمان (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۵).

زمان وقوع. قبل از هجرت در اقوال علی (ع) (زید بن علی، بی‌تا، صص ۴۰۵-۴۰۶).

مکان شروع. منزل ام‌هانی: در اقوال ام‌هانی (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۳). بیت پیامبر (ص): در اقوال ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)، ابوذر (احمد بن حنبل، ۱۴۲۸ ق، ص ۲۱۳).

مقصد. بیت‌المقدس: در اقوال ام‌هانی (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۱۶۷)، ابوبکر (تیمی، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، صص ۱۱۳-۱۱۴)، ابوسلمه بن عبدالرحمان (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۵). به آسمان‌ها: کعب‌الاحبار (ابن‌وهب، ۲۰۰۳ م، ج ۱، صص ۲۸-۲۹)، فاطمه (س) (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۴۵۲-۴۵۳)، ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳).

مرکب. نامی از مرکب برده نشده و فقط وصف آن آورده شده: در اقوال ام‌هانی (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۳، ص ۵۱۶)، شداد بن اوس (بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۸، صص ۴۰۹-۴۱۰). براق: در اقوال ابن‌مسعود (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، صص ۳۹۷، ۴۰۷)، ابوسلمه بن عبدالرحمان (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۵)، حذیفه (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۷۵-۷۶).

کیفیت. همان‌گونه که از واکنش اولین مخاطبان هویدا است، کیفیت سیر به‌صورت پیش‌فرض جسمانی دیده شده است. طبری (۱۴۱۲ ق) می‌گوید: «اگر سیر در بستر خواب بود، چنین مواجهه‌ای محلی برای عرضه نداشت و دیگر دلیلی بر نبوت پیامبر (ص) محسوب نمی‌شد، بهره‌مندی از مرکب بی‌معنا بود. و نیز خداوند در آیه ۱ سوره اسراء نگفته: اسری بروح عبده» (ج ۱۵، صص ۱۳-۱۴). لذا در مواردی که تصریح یا قرینه‌ای بر روحانی دیدن سیر نباشد، جسمانی در نظر گرفته می‌شود.

در این صورت در نیم قرن نخست هجری، تنها قولی منسوب به عایشه است که، به‌صراحت با گزاره «مفقود نشدن جسد پیامبر (ص) در شب سیرشان» (ابن‌اسحاق، ۱۳۶۸، ص ۲۹۵؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۱۳) و عبارت «خوابیده در بسترش» (بلاذری، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۶)، به روحانی دیدن سیر اذعان داشته است.

نیمه دوم قرن سوم هجری

به‌طور کلی در طول سه قرن، برخی مؤلفه‌های چگونگی سیر هیچ تغییری در اقوال صاحب‌نظران نداشته است. به‌عنوان نمونه، بدون هیچ تردیدی شخص به معراج‌رفته پیامبر (ص) دانسته شده، عروج ایشان شبانه بوده و بازگشت داشته است (شمس، ۱۴۰۳، فصل چهار). در برخی مؤلفه‌ها تغییرات اندکی وجود داشته است. به‌عنوان نمونه، مکان شروع سیر بیت پیامبر (ص)، حجر، حطیم و شعب ابی طالب (ع) ذکر شده است (محمودی‌شاهرودی، ۱۳۷۹ الف) که می‌توان به‌طور کلی آن را مکه در نظر گرفت. مرکب پیامبر (ص) در اغلب اقوال بُراق بوده است (محمودی‌شاهرودی، ۱۳۷۹ الف). زمان سیر را اغلب یک سال تا هجده ماه قبل از هجرت به مدینه گفته‌اند که به‌طور کلی می‌توان پیش از هجرت به مدینه در نظر گرفت.

اما در مؤلفه‌های کیفیت و مقاطع/مقصد نهایی سیر تفاوت چشمگیری در دیدگاه‌ها وجود داشته است. کیفیت به سه صورت زیر دانسته شده است:

- جسمانی: در اقوال فاکهی (۱۴۲۴ ق، ج ۳، صص ۲۶۷-۲۶۸)، ابن ابی خثیمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، صص ۱۷۲-۱۷۴)، دارمی (۱۴۱۶ ق، صص ۵۱، ۶۱)
- روحانی (در بستر خواب/رؤیا، بدون جابه‌جایی): در اقوال بخاری (۱۴۱۰ ق، ج ۶، صص ۳۴-۳۵؛ ج ۶، صص ۱۹۴-۱۹۹)، مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۱۴۷ و ۱۵۰-۱۵۱)، بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۵)
- ترکیبی از روحانی و جسمانی (دیدن رؤیا پس از/حین طی الارض به بیت المقدس): در اقوال ابن‌قتیبه (۱۴۲۳ ق، ص ۴۹)، ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۵، ص ۱۴۶)، ابن ابی عاصم (۱۴۱۱ ق، ج ۴، صص ۱۹ و ۱۱۴)

از منظر توقفگاه‌ها و مقصد غایی، معراج پیامبر (ص) چنین دیده شده است:

- سیر مستقیم از مکه به بیت المقدس: در اقوال ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۵، ص ۱۴۵)، دارمی (۱۴۱۶ ق، ص ۶۱)، بزار (۱۴۳۰ ق، ج ۸، صص ۴۰۹-۴۱۰)

— سیر مستقیم به ورای آسمان‌ها: در اقوال ختلی (۱۹۹۴ م، صص ۲۱، ۲۳ و ۴۹)، تستری (۱۴۲۳ ق، ص ۱۵۶)، ابن ابی عاصم (۱۴۱۱ ق ج ۴، ص ۱۹)

— سیر از مکه به بیت المقدس و سپس به ورای آسمان‌ها (پیوسته): در اقوال مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۱۴۵؛ ۱۴۷ و ۱۵۷)، فاکهی (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۸۱)، یعقوبی (بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶)

گفتنی است در این دوره — و البته پیش از آن — برخی قائل به تعدد سیر بوده‌اند و در هر یک از دفعات، حالتی از مقاطع و کیفیت پیش‌گفته را نقل نموده‌اند، از جمله بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، صص ۲۵۵-۲۵۶)، ابن ابی خيثمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۲-۱۷۴)، صفار (۱۴۰۴ ق، ص ۷۹)

از حیث چرایی

نیم قرن نخست هجری

در نیم قرن نخست هجری، بهره‌مندی از کارکردهای سیر پیامبر (ص) در موارد زیر بوده است:

۱. اثبات نبوت پیامبر (ص) با گزاره‌های

— تصریح به نبوت پیامبر (ص) پس از شنیدن خبر سیر: در اقوال ابوبکر (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، صص ۳۹۷-۳۹۹)

— مقصد بیت المقدس که میعادگاه انبیای پیشین است: در اقوال ام‌هانی (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۳)، بریده بن حصیب (بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۱۰، ص ۲۸۷)، شداد بن اوس (بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۸، صص ۴۰۹-۴۱۰)

— پیوند با انبیای پیشین در مواردی نظیر شباهت دادن مرکب پیامبر (ص) به مرکب سلیمان نبی (ع) (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۳، ص ۵۱۶)

— مشاهده و مصافحه پیامبر (ص) با انبیای سلف و وصف ظاهر آنان: در اقوال اولین پذیرندگان سیر (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۵۱۸)، ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)، ابن مسعود (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۱، صص ۳۹۷ و ۴۰۷)

۲. بیان فرازوی پیامبر (ص) از مقام نبوت با گزاره‌های

- شکافتن و شستن صدر پیامبر (ص) و پرکردن آن با ایمان حکمت: در اقوال ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)، ابوذر (فاکهی، ۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۲۴)
- بیان فضیلت پیامبر (ص) بر ملائکه و سایر انبیاء، نماز گزاردن صفوف انبوهی از ملائکه با اقامه بر پیامبر (ص): در اقوال ابوذر (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۲۷۳)، حذیفه (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۷۵-۷۶)، ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)
۳. تقویت پایه‌های دین تازه تأسیس اسلام با گزاره‌های
- شرح آیات و رفع شبهات مطرح پیرامون سیر با استناد به قرآن: در اقوال ابن مسعود (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۲۰۶-۲۰۷)، عایشه (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۷، ص ۳۰)
- دریافت شعائری نظیر اذان و اقامه: در اقوال فاطمه (س) (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۴۵۲-۴۵۳)، حذیفه (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۷۵-۷۶)، علی (ع) (علی بن موسی (ع)، ۱۴۰۶ ق، صص ۶۵-۶۶)
- فریضه شدن و تخفیف نمازهای یومیه: در اقوال ابی بن کعب (ابن ابی خثیمه، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۳)، ابن مسعود (ابن هشام، بی تا، ج ۱، صص ۳۹۷، ۴۰۷)، عایشه (ابن ابی خثیمه، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۴)
- سفارش بر ایمان به خدا با گزاره مشاهده احوال خوش آرایشگر همسر فرعون (که به دلیل پرستش خدا کشته شد): در اقوال ابی بن کعب (فسوی، ۱۴۰۱ ق، ج ۲، ص ۱۲۴)
۴. بهره‌مندی از سیر در تأیید گرایش‌های سیاسی و مذهبی، در تأیید
- ابوبکر با گزاره‌هایی نظیر تصدیق سیر پیامبر (ص) از سوی ابوبکر، دیدن نام ابوبکر هم‌ردیف با نام خدا و پیامبر (ص) در مکتوبی در عرش: در اقوال بشر بن سعید (فاکهی، ۱۴۲۴ ق، ج ۴، ص ۲۲۰)، ابی درداء (ختلی، ۱۹۹۴ م، ص ۲۳)، ابوسلمه بن عبدالرحمان (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، ص ۵)
- علی (ع) با معرفی ایشان به عنوان جانشین پیامبر (ص) در سیر از سوی خدا، درخواست ملائکه از پیامبر (ص) مبنی بر رساندن سلامشان بر علی (ع) و غیره: در اقوال ابوذر (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق،

ص ۲۷۳)، ابن مسعود (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۲۰۶-۲۰۷)، ابی حمراء (ابوحمزه ثمالی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۸۶)

— بیان فضیلت اهل بیت (ع) با مشاهده حوری بهشتی متعلق به امام حسین (ع) و نیز استشمام بوی بهشت که پیامبر (ص) در سیرشان درک کرده بودند از فاطمه (س): در اقوال حدیفه (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۷۵-۷۶)، علی (ع) (زید بن علی، بی تا، صص ۴۰۵-۴۰۶)، عایشه (احمد بن عیسی، ۱۴۲۸ ق، ج ۳، ص ۲۰۲۷)

۵. بهره‌مندی از سیر در اصلاح جامعه مسلمانان براساس موازین همسو با دستورات اسلام با مشاهده عذاب جهنمیان و پاداش بهشتیان: در اقوال ابی بن کعب (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۵، صص ۲۱۱-۲۱۳)

۶. پاسخ به اذهان پرسشگر و علاقه‌مند اعراب به دانستن آنچه متعلق به آسمان می‌پنداشتند، نظیر وصف ملائکه، عرش الهی، سدره‌المنتهی، بیت‌المعمور، جنة‌المأوی و غیره: در اقوال کعب‌الاحبار (ابن وهب، ۲۰۰۳ م، ج ۱، صص ۲۸-۲۹)، ابن مسعود (قرشی مخزومی، ۱۴۱۰ ق، ص ۶۲۶)، حدیفه (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، صص ۷۵-۷۶)

۷. بهره‌مندی از سیر در زندگی روزمره و مواردی که در اولویت قرار ندارند، ازجمله:

— سفارش بر حجامت: در اقوال ابن مسعود (ترمذی، ۱۴۱۹ ق، ج ۴، ص ۱۵۵)
— سفارش بر گفتن تسبیحات اربعه: در اقوال ابن مسعود (بزار، ۱۴۳۰ ق، ج ۵، ص ۳۶۱)، علی (ع) (مرادی، ۱۴۲۴ ق، ص ۱۷)، ابویوب انصاری (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۳۸، ص ۵۳۳)
— سفارش بر وضو: در قول علی (ع) (احمد بن عیسی، ۱۴۲۸ ق، ج ۱، صص ۶۶ و ۳۳۰)

نیمه دوم قرن سوم هجری

در این دوره به دلیل گستردگی گزاره‌ها کارکردهای سیر به دو گروه کلی کارکردهای فردی (متوجه شخص رسول الله (ص)) و اجتماعی (متوجه جامعه مسلمانان) به شرح زیر تقسیم می‌گردد:

الف) کارکردهای فردی

۱. اثبات نبوت پیامبر (ص). گاه این کارکرد هدف اصلی و تکیه‌گاه کلام بوده و گاه ضمن بیان هدفی دیگر بدان اشاره و از آن عبور شده است. در گزاره‌هایی بر پیوند با انبیای پیشین دلالت دارد، از جمله

— سیر به بیت المقدس که میعادگاه انبیای پیشین است. در این کارکرد سیر به مثابه معجزه پنداشته شده است: در اقوال بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۵)، ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۵، ص ۱۴۵)، حرابی (۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۵۲۴)

— مشاهده و مراوده پیامبر (ص) با انبیای سلف در سیر: در اقوال بخاری (۱۴۱۰ ق، ج ۶، صص ۱۹۴-۱۹۹)، عبدی (۱۴۰۶ ق، ج ۱، صص ۸۰-۸۲)، مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۱۴۹) داشتن شرط بعثت به عنوان مجوز ورود پیامبر (ص) به آسمان: در اقوال دارمی (۱۴۱۶ ق، ص ۶۷)، تستری (۱۴۲۳ ق، ص ۱۵۶)، یعقوبی (بی تا، ج ۲، ص ۲۶)

۲. تعالی رسول الله (ص) و فرازوی ایشان از مقام نبوت: در این کارکرد سیر به مثابه فرصتی که موجبات رشد پیامبر (ص) به مرحله‌ای بالاتر از رسالت را فراهم آورده نگریسته شده است. در گزاره‌های

— شرفیاب شدن پیامبر (ص) به عرش الهی، ارتباط بدون واسطه با خالق هستی، دریافت وحی و اعطای هدایا از سوی خدا به ایشان: در اقوال بخاری (۱۴۱۰ ق، ج ۶، صص ۱۹۴-۱۹۹)، ابن قتیبه (۱۴۱۱ ق، ص ۳۷۰)، صفار (۱۴۰۴ ق، ص ۵۱۴). در این مورد سیر به مثابه وحی مشافهه‌ای یا حدیث قدسی انگاشته شده است؛

— آماده‌سازی پیامبر (ص) با شکافتن و شستن صدر ایشان با آب زمزم و پرکردن آن با ایمان و حکمت پیش از شروع سیری که پس از بعثت دانسته شده: در اقوال فاکهی (۱۴۲۴ ق، ج ۲، ص ۲۶)، ابن ابی خيثمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۲)، ابن ابی عاصم (۱۴۱۱ ق، ج ۴، ص ۱۱۴)؛

— مشاهده و مصافحه با انبیای پیشین در هر یک از طبقات هفت‌گانه آسمان، امامت در نماز جماعت با انبیاء، عبور از آسمان هفتم و رسیدن به بیت المعمور، سدره‌المنتهی و جنت: در اقوال ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۴۰۹)، ابن ابی عاصم (۱۴۰۰ ق، صص ۲۶۲ و ۲۷۶)، قمی (۱۳۶۳، ج ۲، صص ۲-۱۲).

ب) کارکردهای اجتماعی

۱. تحکیم و تقویت پایه‌های دین تازه‌تأسیس اسلام: در این کارکرد سیر به‌مثابه مرحله تکمیلی دین خاتم الانبیاء و مقوم اسلام دیده شده است، در گزاره‌هایی نظیر

— برتری دین اسلام، پیامبر و پیروان آن بر یهودیت و نصرانیت، انبیاء و پیروان آنان: در گزاره‌هایی نظیر بی‌اعتنایی پیامبر (ص) به ندای هاتفی از یمین و یسار حین سیر که ازسوی جبرئیل به عدم گرایش امت پیامبر (ص) به یهود و نصاری تعبیر شده، مشاهده گریه موسی (ع) به دلیل پیشی گرفتن پیامبر (ص) بر وی در نزدیکی به خدا، وعده ده برابر شدن حسنات امت پیامبر (ص): در اقوال مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۱۴۷)، بخاری (۱۴۱۰ ق، ج ۶، صص ۱۹۴-۱۹۹)، قمی (۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴-۱۲) — تفسیر و تبیین آیات کتاب آسمانی مسلمانان: در اقوال ابن قتیبه (۱۴۲۳ ق، ص ۴۹)، بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱۰، ص ۵۳)، تستری (۱۴۲۳ ق، ص ۱۵۵)

— بهره‌مندی از سیر پیامبر (ص) در استخراج احکام فقهی و امورات مورد نیاز مسلمانان که در قرآن نیامده: در اقوال بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۵۷)، ابن ابی خثیمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، صص ۱۷۲ و ۱۷۴)، ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۴۰۹)

— بهره‌مندی از سیر در اصلاح جامعه مسلمانان بر اساس موازین همسو با دستورات اسلام: این مورد اغلب در مشاهده انواع عذاب جهنمیان (به‌عنوان نمونه، رباخواران، زناکاران و خطبای بی‌عمل) و پاداش بهشتیان (به‌عنوان نمونه، مجاهدان در راه خدا، توکل‌کنندگان و ایمان‌آوردگان به خدا) آمده است. در این مورد سیر به‌مثابه تجربه دنیای پس از مرگ دیده شده است: در اقوال فسوی (۱۴۰۱ ق، ج ۲، ص ۱۲۴)، دارمی (۱۴۱۶ ق، ص ۵۱)، ختلی (۱۹۹۴ م، ص ۵۸)

۲. بهره‌مندی از سیر در تأیید گرایش‌های سیاسی و مذهبی: این موارد بازتاب دهنده شرایط حاکم بر جامعه است. در گزاره‌هایی نظیر

— بیان فضیلت ابوبکر: در اقوال بلاذری (۱۴۱۷ ق، ج ۱۰، ص ۵۳)، ابن ابی خثیمه (۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۸۰)، بزار (۱۴۳۰ ق، ج ۸، ص ۴۱۰)

— بیان فضائل علی (ع)، با گزاره‌هایی نظیر سفارش بر جانشینی و خلافت علی (ع) از سوی خدا، اهدای صحیفه شامل اسامی یمین و یسار امت که در معراج به پیامبر (ص) عطا شده بود به علی (ع)، همراهی علی (ع) با پیامبر (ص) در سیر، مشاهده اشتیاق ملائکه به دیدن علی (ع): در اقوال صفار (۱۴۰۴ ق، صص ۱۹۱-۱۹۲)، قمی (۱۳۶۳، ج ۲، صص ۳۳۵-۳۳۶؛ ج ۱، ص ۲۱)، فرات کوفی (۱۴۱۰ ق، صص ۷۳؛ ۲۰۶-۲۰۷ و ۲۱۱)

— بهره‌مندی از معراج پیامبر (ص) در پاسخ به اذهان پرسشگر و علاقه‌مند اعراب، به آنچه متعلق به آسمان می‌پنداشتند، با گزاره‌هایی نظیر وصف سدره‌المنتهی و بیت المعمور، ملکی به نام اسماعیل در آسمان اول، ملکی که نیمی از برف و نیمی از آتش بود: در اقوال مسلم (۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۱۴۹)، ابن‌قتیبه (۱۳۹۷ ق، ج ۲، ص ۶۴۷)، حمیری (۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۱۰۱)

۳. بهره‌مندی از سیر پیامبر (ص) در پاسخ به شبهات مطرح. این کارکرد، از رسیدن سیر به مرحله ثبات حکایت دارد، چراکه برای رفع ابهامات و سؤالات، به آن به‌مثابه مرجعی مؤثق، اعتماد شده است. به‌عنوان نمونه

— شبهات درباره مباحث خداشناسی نظیر مکان استقرار خدا: در اقوال دارمی (۱۴۱۶ ق، ص ۶۷)، تستری (۱۴۲۳ ق، ص ۱۵۶)، فرات کوفی (۱۴۱۰ ق، صص ۴۵۲-۴۵۳)

— رفع ابهام ظاهری قرآن، به‌عنوان نمونه چگونگی امکان مشاهده انبیاء باوجود فاصله زمانی (حداقل ۶۰۰ سال تا عیسی (ع) که آخرین آنان است). این مورد در آیه «وَاسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا» (زخرف: ۴۵): در اقوال قمی (۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۳۳؛ ج ۲، ص ۲۸۵)، فرات کوفی (۱۴۱۰ ق، صص ۱۸۱-۱۸۲)

۴. بهره‌مندی از سیر پیامبر (ص) در موضوعات ثانویه و روزمره که در اولویت قرار ندارند: در اقوال ابن‌ماجه (بی‌تا، ج ۵، ص ۱۴۲)، ترمذی (۱۴۱۹ ق، ج ۴، ص ۱۵۵؛ ج ۵، ص ۳۳۲)، بزار (۱۴۳۰ ق، ج ۵، ص ۳۶۱)

تحلیل

در این بخش، پس از مقایسهٔ وجوه اشتراک و افتراق طرفین تطبیق، عوامل مؤثر در پیدایش و تطور دیدگاه‌ها کاویده شده است.

از حیث چیستی

در نیمهٔ اول قرن نخست هجری، معراج اغلب به عنوان سفر جسمانی به بیت المقدس پنداشته شده است. در نیمهٔ دوم قرن سوم هجری علاوه بر دیدگاه‌های جسمانی، دیدگاه‌های روحانی و ترکیبی نیز مطرح شده است. دو مورد (دیدن رؤیای صعود به آسمان‌ها در حین/پس از سیر جسمانی به بیت المقدس، و کل سیر در بستر خواب یا رؤیا) در نیمهٔ دوم قرن سه نسبت به نیم قرن نخست هجری افزوده شده است.

از حیث چرایی

به طور کلی در نیمهٔ دوم قرن سوم هجری دستهٔ جدیدی به کارکردهای سیر افزوده نشده، بلکه گزاره‌ها و نمونه‌های هر دسته و نیز جزئیات آن‌ها توسعه داشته است. در نیمهٔ اول قرن نخست هجری، کارکردهای معراج بیشتر حول محور اثبات نبوت پیامبر (ص) و تقویت پایه‌های دین اسلام متمرکز بوده است، در حالی که در نیمهٔ دوم قرن سوم هجری کارکردهای معراج گسترده‌تر شده است. مواردی مانند تعالی رسول الله (ص)، دریافت وحی غیرقرآنی، پاسخ به شبهات مطرح، همچنین بهره‌مندی از معراج در تأیید گرایش‌های سیاسی و مذهبی نیز توسعه یافته است.

از حیث چگونگی

به طور کلی در طول سه قرن در برخی مؤلفه‌های چگونگی سیر، هیچ تغییری در اقوال صاحب‌نظران دیده نشد. برخی مؤلفه‌ها نیز تغییرات اندکی داشته‌اند، اما دو مؤلفهٔ مقصد غایی و کیفیت سیر معرکهٔ آرای صاحب‌نظران بوده است. در نیمهٔ نخست قرن اول تنها عایشه است که کیفیت سیر را روحانی می‌داند. در نیمهٔ دوم قرن سه بر تعداد باورمندان روحانی بودن سیر افزوده شده و نیز حالت سیر به صورت ترکیبی (روحانی و جسمانی: دیدن رؤیا پس از/حین طی الارض به بیت المقدس) اضافه گردیده است. در مورد مقاطع سیر، در نیمهٔ دوم قرن سه هجری نسبت به نیمهٔ نخست قرن اول هجری حالت جدیدی افزوده نشده، ولی تعداد باورمندان هر دیدگاه، به ویژه آسمانی دیدن سیر، افزوده شده است.

عوامل مؤثر در شکل‌گیری دیدگاه‌ها به سیر پیامبر (ص)

از حیث چیستی

از اصلی‌ترین دلایل کذب خواندن سیر پیامبر (ص) ازسوی سران قریش عدم شناخت پیامبر (ص) به‌عنوان نبی و نیز شرایط اجتماعی و فرهنگی حاکم بوده است. به استناد ادله‌ای ازجمله آیات ۹۰-۹۳ سوره اسراء مردمان عصر نزول باور داشتند که انبیاء قادر به صعود به آسمان هستند؛ لذا تکذیب سیر پیامبر (ص) به مقصد زمینی بیت‌المقدس، که به‌مراتب ممکن‌تر از صعود به آسمان‌ها است، از عدم پذیرش رسالت ایشان حکایت دارد.

همزمان با تکذیب سیر، عده‌ای پس از مشاهده پاسخ‌های صحیح پیامبر (ص) به سؤالاتی که در مقام سنجش ادعای ایشان پرسیده شده بود سیر را به‌مثابه سحر پنداشتند و پیامبر (ص) را ساحر نامیدند. با در نظر گرفتن فضای عصر نزول و اعتقاد مردمان آن دوره به استراق سمع اخبار آسمانی ازطریق شیاطین و اجنه، که در قرآن نیز گفته شده ازطریق شهاب‌های آسمانی رانده شدند، برداشت می‌شود مراد از ساحر خواندن پیامبر (ص) کسب آگاهی پیامبر (ص) ازطریق اجنه باشد، چراکه مردم آن عصر از یک طرف جن را قادر بر امور فراتر از توان انسان می‌دانستند و ازسوی دیگر، ساحران را دنباله‌رو شیاطین و جنیان می‌دانستند که با استمداد از آنان می‌توانستند اموراتی را از راه‌های غیر متعارف انجام دهند. اما اینکه «مردم مکه بلکه عموم ساکنان جزیره العرب در عصر نزول به‌صورت جدی با سحر آشنایی نداشتند» (اشقر، ۱۴۲۲ ق، ص ۴۴) می‌تواند دلیل این برداشت باشد که آنان به‌صورت کلی هر چیزی که از اسباب عادی خارج و دارای منشأ ناشناخته‌ای باشد را سحر می‌نامیدند، بدون آنکه تصور روشنی از سحر داشته باشند (شریفی‌نسب و طیب‌حسینی، ۱۳۹۴، ص ۵۷). بر این اساس، مقصود مشرکان از اتهام سحر در شرایطی که نمی‌توانستند منکر صحت پاسخ‌های پیامبر (ص) شوند آن است که از یک‌سو این آگاهی را فراتر از اسباب عادی و علل شناخته‌شده می‌دانستند و ازسوی دیگر نمی‌خواستند به آن جنبه ماورایی دهند؛ لذا سحر خواندن آن در واقع إقراری بر مخفی و مرموز بودن منشأ آگاهی پیامبر (ص) است.

در وهله بعد پس از پذیرش نسبی سیر، سیر به‌مثابه طی الارض به بیت‌المقدس دانسته شده است. از دلایل این دیدگاه، که تا پایان سه قرن طرف‌داران بسیاری داشته، معرفی بیت‌المقدس به‌عنوان مقصد سیر ازسوی خود پیامبر (ص) است که با استمداد از مرکب ماورایی درصدد رفع محدودیت جسم با پیمودن مسافت طولانی مکه تا

بیت المقدس برآمده‌اند. شناخت بیت المقدس به عنوان میعادگاه انبیای پیشین آگاهی‌ای است که به استناد ادله روایی متعدد در اذهان صحابیان تثبیت شده بوده و بی‌شک تعامل با اهل کتاب در این مهم نقش داشته است.

همان‌گونه که در متن آورده شد، در بین اولین مخاطبان، عدهٔ قلیلی از جمله فاطمه زهرا (س) سیر پیامبر (ص) را پروازی جسمانی به آسمان‌ها دانستند. به تدریج بر قائلان این دیدگاه، که از اعتماد و باور نبوت پیامبر (ص) نشئت گرفته، افزوده شده است.

اثر باورهای قدیمی و اعتقادات کهن اعراب در مواردی نظیر استقرار خداوند در آسمان، هفت طبقه دانستن آسمان و به‌ویژه باور به قدرت انبیاء در صعود به آسمان بر تطور دیدگاه‌ها از مقصد زمینی به مقصد آسمانی و نیز شرح ادراکات آسمانی ایشان غیرقابل اغماض است. علاوه بر این ابهام «الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى» در آیه ۱ سورة اسرا در تطور مقصد غایی پیامبر (ص) از بیت المقدس به آسمان نیز اثرگذار بوده است.

با توجه به تقدم نزول سورة نجم بر اسراء، از اشارات سورة نجم به سیر آسمانی و سورة اسرا به سیر زمینی برداشت می‌شود از دلایل تمایز سیر زمینی و آسمانی و شکل‌گیری باور به تعدد سیر تقدم و تأخر این دو سوره باشد. به نظر می‌رسد سهولت باورپذیری و ممکن دانستن دستیابی به ادراکات پیامبر (ص) در بستر خواب منجر شده برخی از جمله عایشه عروج ایشان را روحانی بپندارند. به تدریج با گسترش و توسعه ادراکات پیامبر (ص) در سیرشان بر باورمندان به سیر روحانی نیز افزوده گردیده است.

از حیث چرایی

گسترش پذیرش سیر، عبور از چیستی و چگونگی انجام سیر و معطوف شدن به کارکرد آن مرهون افزایش جایگاه پیامبر (ص) در اذهان مسلمانان، به‌ویژه زمان بعد از وفات ایشان، است، تا جایی که از مسائل مطرح در اواخر قرن یک و قرن دوم باور فرابشر انگاری پیامبر (ص) بوده است (مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۹، ص ۶۱).

گفتنی است از دلایل عدم چالش برانگیز بودن مؤلفه‌های چیستی و چگونگی سیر رواج باور به تعدد سیر است، چراکه با انتساب هریک از مؤلفه‌های مورد نزاع (به‌ویژه کیفیت و مقصد) به هر یک از دفعات سیر، تمامی آرا صحیح دانسته شده و توجه افراد به چرایی معطوف گردیده است.

همان‌گونه که شرح آن گذشت، بهره‌مندی از سیر پیامبر (ص) در جوانب گوناگونی بوده است. از عوامل مهم این موضوع شرایط سیاسی حاکم است. در دهه دوم و سوم قرن دو شورش‌های بنی‌عباس علیه بنی‌امیه رخ داده است. «انتقال حکومت از بنی‌امیه به بنی‌عباس تنها اتفاقی سیاسی و منحصر به سده دوم نبود و روندی تحولی و تدریجی را در تمدن اسلامی شکل داد» (پاکتچی، ۱۳۹۱، ص ۳۱). محققان معتقدند بنی‌امیه از هنگام حکومت عبدالله بن زبیر (۶۱-۷۳ ق) درصدد برآمد تا برای همپایه‌سازی بیت‌المقدس با کعبه، همان تشریفات مکه را در بیت‌المقدس فراهم آورد تا اگر روزی حکومت مرکزی از دستش خارج شد، مردم را به سوی بیت‌المقدس کشاند (محمودی شاهرودی، ۱۳۹۷، صص ۱۵۵-۱۵۶). شریک و هوروتز^۱ نیز معتقدند:

منظور از مسجدالاقصی مکانی در بهشت است، اما در دوره عبدالملک بن مروان با بیت‌المقدس یکی دانسته شده است. در آن عهد مکه تحت حاکمیت عبدالله بن زبیر بود که با امویان دشمنی می‌ورزید و دستگاه خلافت بیت‌المقدس را بالا برد تا مکه را پایین آورد و به همین جهت مسجدالاقصی با اورشلیم یکی معرفی شد. (شریک و هوروتز، بی‌تا، ص ۹۷)

عامل مؤثر دیگر در تنوع بهره‌مندی از کارکردهای سیر شرایط فرهنگی جامعه است. گزاره‌های گوناگون مشاهدات پیامبر (ص) به مضمون وصف عذاب جهنمیان و پاداش متنعمان بهشت، که متناسب با عمل شرح داده شده، بیانگر اوضاع فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه است و هشدارها و انذارهای صورت‌گرفته به مدد سیر پیامبر (ص) راهکاری برای کنترل جامعه بوده است. ضرغام و همکاران (۱۳۹۵) در این موضوع می‌گویند: «آنچه ابن‌هشام از واقعه معراج نقل کرده با شرایط اخلاقی و فساد حاکم بر جامعه آن روزگار و ردیلت‌های شایعی همچون رباخواری، تعدی به اموال دیگران (به‌ویژه یتیمان)، زن‌بارگی اعراب جاهلی انطباق دارد» (ص ۳۴).

نتیجه‌گیری

در این مطالعه، درباره معراج، آرای بالغ بر چهل صاحب‌نظری که دوران حیات آنان در نیمه اول قرن نخست تا نیمه دوم قرن سوم هجری بوده بررسی شد. در نیم قرن نخست هجری پس از پذیرش اجمالی سیر پیامبر (ص)، به سرعت چگونگی انجام آن مطرح گردید و به دلیل جسمانی دیدن سیر، با استمداد از مرکب ماورایی، که نام براق را برای آن آورده‌اند، به رفع محدودیت جسم در طی مسافت طولانی مکه تا بیت‌المقدس در کمتر از یک شب، پاسخ دادند. در

¹ Schrieke & Horovtz

این برهه تنها عایشه است که سیر پیامبر (ص) را روحانی پنداشته است. مقصد سیر اغلب بیت المقدس گفته شده که به عنوان میعادگاه انبیای پیشین شناخته شده و از پیوند پیامبر (ص) با مقام نبوت حکایت دارد. اقلیتی نیز مقصد غایی سیر را آسمان دانسته اند. در این برهه، تنها حذیفه است که قوی به مضمون سیر پیامبر (ص) به بیت المقدس و سپس آسمان (به صورت پیوسته) دارد.

در نیمه دوم قرن سوم هجری بر تعداد صاحب نظران، مؤلفه ها و گزاره های مرتبط با سیر پیامبر (ص) و نیز جزئیات منقولات افزوده شده است. در این برهه، سخنی از دروغ و سحر انگاشتن سیر نیست. حتی سیر به مثابه معجزه نیز تکیه کلام صاحب نظران نبوده — هرچند در اقوالی بدان اشاره داشته اند — بلکه تمرکز بر کارکردهای معراج با استناد به ادراکات پیامبر (ص) حین سیرشان است. به رغم تفاوت آرا در چیستی و چگونگی انجام سیر، در چرایی سیر اشتراک نظر بوده و دامنه آن به سرعت در حال توسعه بوده است. در این برهه سیر، به مثابه تجربه دنیای پس از مرگ، مکمل و مقوم دین اسلام، فرصت دریافت وحی غیرقرآنی (وحی مشافهه ای/ حدیث قدسی)، تعالی رسول الله (ص) و فرازوی ایشان از مقام رسالت نگریسته شده است.

از جمله وجوه اشتراک هر دو دوره زمانی مورد بررسی پذیرش اصل وقوع عروج، ارجاع به قرآن، به ویژه دو سوره اسرا و نجم، و توجه به کارکردهای سیر است. همچنین عواملی نظیر باورهای کهن اعراب، پذیرش نبوت پیامبر (ص)، نیازها و شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم، انگیزه های مذهبی در پیدایش و تطور دیدگاه ها اثرگذار بوده است.

تعارض منافع و یادداشت نویسنده

— نویسندگان مقاله هیچ گونه تعارض منافی گزارش نکرده اند.

— این پژوهش برگرفته است از رساله دکتری تاریخ انگاره معراج پیامبر (ص) تا پایان قرن سوم هجری در سنت تفسیری و روایی مسلمانان (۱۴۰۳).

منابع

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم). (۱۳۷۶). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
ابن ابی خيثمه، احمد بن زهير. (۱۴۲۴ ق). تاريخ ابن ابی خيثمه. الفاروق الحديث للطباعة والنشر.

- ابن ابی شیبه، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۲ ق). المغازی. داراشبیلیاء.
- ابن ابی عاصم، احمد بن عمرو. (۱۴۱۱ ق). الآحاد و المثانی. دارالرایة.
- ابن اسحاق، محمد. (۱۳۶۸). سيرة ابن اسحاق. دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابن سعد، محمد بن سعد. (۱۴۱۰ ق). الطبقات الكبرى. دارالکتب العلمية.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۳۹۷ ق). غریب الحديث لابن قتیبه. مطبعة العانی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱ ق). تفسیر غریب القرآن (ابن قتیبه). دار و مكتبة الهلال.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۲۳ ق). تأویل مشکل القرآن. دارالکتب العلمية.
- ابن ماجه، محمد بن یزید. (بی تا). السنن ابن ماجه. دارالجیل.
- ابن هشام، عبدالملک بن هشام. (بی تا). السيرة النبوية. دارالمعرفة.
- ابن وهب، عبدالله بن وهب. (۲۰۰۳ م). الجامع تفسیر القرآن. دارالغرب السلامی.
- ابوحزمه ثمالی، ثابت بن دینار. (۱۴۲۰ ق). تفسیر القرآن الکریم (ثمالی)، دارالمفید.
- احمد ابن حنبل. (۱۴۱۶ ق). المسند احمد بن حنبل. مؤسسة الرسالة.
- احمد ابن حنبل. (۱۴۲۸ ق). عقائد السلف. دارالسلام.
- احمد بن عیسی. (۱۴۲۸ ق). الأمالی احمد بن عیسی. دار المحجة البيضاء.
- اشقر، عمر سلیمان. (۱۴۲۲ ق). عالم السحر و الشعوذة. النفائس.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۰ ق). صحیح بخاری. جمهوریه مصر العربیة.
- بزار، احمد بن عمر. (۱۴۳۰ ق). المسند البزار. مكتبة علوم و الحكم.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ ق). جمل من انساب الاشراف. دارالفکر.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). شرایط علمی و فرهنگی در عصر امام صادق (ع) و بستر شکل گیری مذهب جعفری در ابعاد شخصیت و زندگی امام صادق (ع). دانشگاه امام صادق (ع).
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۹ ق). السنن ترمذی. دارالحديث.
- تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ ق). التفسیر التستری. دار الکتب العلمية.

- تیمی، یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ ق). تفسیر یحیی بن سلام التیمی البصری القیروانی. دارالکتب العلمیة.
- حبری، حسین بن حکم. (بی تا). التفسیر الحبری. آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
- حربی، ابراهیم بن اسحاق. (۱۴۰۵ ق). غریب الحدیث لابراهیم الحربی. دارالمدنی.
- حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ ق). قرب الاسناد. مؤسسة آل البيت (ع).
- ختلی، اسحاق بن ابراهیم. (۱۹۹۴ م). الدیاج. دارالبشائر.
- دارمی، عثمان بن سعید. (۱۴۱۶ ق). الرد علی الجهمیة. دار ابن الاثیر.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر. پژوهش های تفسیر و علوم قرآنی.
- زید بن علی (ع). (بی تا). المسند الامام زید. دار المکتبة الحیة.
- شریفی نسب، حامد؛ و طیب حسینی، محمود. (۱۳۹۴). واکاوی مقصود مشرکان از ایراد اتهام سحر به معجزات پیامبر اکرم (ص) و تبیین منشأ آن. کلام اسلامی، ۲۴ (۹۶)، ۴۷-۶۹.
- شمس، زینب. (۱۴۰۳). تاریخ انگاره معراج پیامبر (ص) تا پایان قرن سوم هجری در سنت تفسیری و روایی مسلمانان [پایان نامه دکتري منتشر نشده]. دانشگاه کاشان.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص). مکتبة آية الله المرعشي النجفي.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری). دارالمعرفة.
- عبد بن حمید. (۱۴۲۳ ق). المنتخب من مسند عبد بن حمید. بلنسية للنشر و التوزيع.
- عبدی، حسن بن عرفة. (۱۴۰۶ ق). جزء الحسن بن عرفة العبدی. مکتبة دارالأقص.
- علی بن موسی (ع). (۱۴۰۶ ق). صحیفة الإمام الرضا (ع). کنگره امام رضا (ع).
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر العیاشی. مکتبة علمية اسلامیه .
- فاکهی، محمد بن اسحاق. (۱۴۲۴ ق). اخبار مكة للفاکهی. مکتبة الأسدی.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات الکوفی. وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی.
- فسوی، یعقوب بن سفیان. (۱۴۰۱ ق). المعرفة و التاريخ. الرسالة.
- قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۳۹۱). تفسیر احسن الحدیث. نشر نوید اسلام.

- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی (علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، مصحح). دارالکتب الاسلامیه.
- گرامی، محمدهادی. (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر تاریخ نگاری انگاره‌ای و اندیشه‌ای. دانشگاه امام صادق (ع).
- محمدی شاهرودی، عبدالعلی. (۱۳۷۹ الف). پرتویی از معراج. اسوه.
- محمدی شاهرودی، عبدالعلی. (۱۳۷۹ ب). معراج در آینه استدلال. اسوه.
- مدرسی طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۹). مکتب در فرآیند تکامل. ترجمه هاشم ایزدپناه، کویر.
- مرادی، محمد بن منصور. (۱۴۲۴ ق). التجرید الذکر. مکتبه مرکز بدر.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ ق). صحیح مسلم. دارالحديث.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث العربی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق. (بی تا). تاریخ یعقوبی. دارصادر.

References

- Holy Quran*. (1997). (M. M. Fouladmand, Trans.). Daftar-i Motaleat-i Tarikh va Maaref-i Islami.
- Abdi, H. (1985). *Juz' al-Hasan b. 'Urfat al-'Abdi*. Maktabat Dar al-Aqsa. [In Arabic].
- Ali, Z. (AS). (n.d.). *Musnad al-Imam Zayd*. Dar al-Maktabat al-Hayat. [In Arabic].
- Ashqar, U. S. (2001). *'Aalam al-sihr wa al-sha'wadha*. Al-Nafais. [In Arabic].
- Ayyashi, M. (1960). *Tafsir al-'Ayyashi*. Maktabat Ilmiyyah Islamiyyah. [In Arabic].
- Baladhari, A. (1996). *Jumal min ansab al-ashraf*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Bazzar, A. (2009). *Al-Musnad al-Bazzar*. Maktabat Ulum wa al-Hikam. [In Arabic].
- Bukhari, M. (1990). *Sahih Bukhari*. Jumhuriyyat al-Misr al-Arabiyyah. [In Arabic].
- Darami, U. (1995). *Al-Radd 'ala al-Jahmiyyah*. Dar Ibn al-Athir. [In Arabic].
- Dinar, T (Abu Hamza Thumali). (1999). *Tafsir al-Qur'an al-karim (Thumali)*. Dar al-Mufid. [In Arabic].
- Fakihi, M. (2003). *Akhbar Makkah lil-Fakihi*. Maktabat al-Asadi. [In Arabic].
- Faswi, Y. (1980). *Al-Ma'rifah wa al-tarikh*. Al-Risalah. [In Arabic].
- Forat Kufi, F. (1989). *Tafsir Forat al-Kufi*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Gerami, M. H. (2017). *Muqaddeme-yi bar tarikh nigari-yi ingare-yi va andishe-yi*. Imam Sadiq (AS) University.
- Habari, H. (n.d.). *Tafsir al-Habari*. Al al-Bayt (AS) li Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Hajjaj, M. (1991). *Sahih Muslim*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Hanbal, A. (1995). *Al-Musnad Ahmad b. Hanbal*. Muassasat al-Risalah. [In Arabic].

- Hanbal, A. (1995). *Musnad Ahmad b. Hanbal*. Muassasat al-Risalah. [In Arabic].
- Hanbal, A. (2007). *'Aqa'id al-Salaf*. Dar al-Salam. [In Arabic].
- Harbi, I. (1984). *Gharib al-hadith li-Ibrahim al-Harbi*. Dar al-Madani. [In Arabic].
- Himayri, A. (1992). *Qurb al-asnad*. Muassasat Aal al-Bayt (AS). [In Arabic].
- Humayd, A. (2002). *Al-Muntakhab min musnad 'Abd b. Humayd*. Balansiyyah lil-Nashr wa al-Tawzi. [In Arabic].
- Ibn Abi Asim, A. (1991). *Al-Aahad wa al-mathani*. Dar al-Raayah. [In Arabic].
- Ibn Abi Kahthamah, A. (2003). *Tarikh Ibn Abi Khaythamah*. Al-Faruq al-Hadithah lil-Tabaah wa al-Nashr. [In Arabic].
- Ibn Abi Shaybah, A. (2001). *Al-Magazi*. Dar Ashbilia. [In Arabic].
- Ibn Hisham, A. M. (n.d.). *Al-Sirat al-Nabawiyyah*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Ibn Ishaq, M. (1989). *Sirat Ibn Ishaq*. Daftar-i Motaleat-i Tarikh va Maaref-i Islami. [In Arabic].
- Ibn Majah, M. (n.d.). *Sunan Ibn Majah*. Dar al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. (1977). *Gharib al-hadith li Ibn Qutaybah*. Matbaat al-Aani. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. (1990). *Tafsir gharib al-Qur'an (Ibn Qutaybah)*. Dar wa Maktabat al-Hilal. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. (2002). *Ta'wil Mushkil al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Sad, M. (1989). *Al-Tabaqat al-kubra*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Wahab, A. (2003). *Al-Jami' tafsir al-Qur'an*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Isa, A. (2007). *Al-Amali Ahmad b. Isa*. Dar al-Mahjat al-Bayda. [In Arabic].
- Khatli, I. (1994). *Al-Dibaj*. Dar al-Bashair. [In Arabic].

- Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. (A. A. Ghaffari & M. Akhundi, Eds.). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Modarressi Tabataba'ii, M. H. (2010). *Maktab dar farayand-i takamul*. (H. Izadpanah, Trans.). Kawir. [In Persian].
- Mohammadi Shahroudi, A. A. (2000a). *Partovi az me'raj*. Usveh. [In Persian].
- Muhammadi Shahrudi, A. A. (2000). *Me'raj dar aayine-yi istidlal*. Usveh. [In Persian].
- Muradi, M. (2003). *Al-Tajrid al-dhikr*. Maktabat Markaz Badr. [In Arabic].
- Musa, A. (Imam Reda AS). (1985). *Sahifa al-Imam al-Reda (AS)*. Kungre-yi Imam Reda (AS). [In Arabic].
- Paktachi, A. (2012). *Sharayit-i 'ilmi wa farhangi dar 'asr-i Imam Sadiq (AS) wa bastar-i shaklgiri-yi madhhab-i Ja'fari dar ab'aad-i shakhsiyat wa zindagi-yi Imam Sadiq (AS)*. Imam Sadiq (AS) University. [In Persian].
- Qarashi Banaie, A. A.. (2012). *Tafsir ahsan al-hadith*. Nuvid-i Islam Publications. [In Persian].
- Rezaei Isfahani, M. A. (2008). *Tafsir Qur'an-i mehr*. Pajuhish-hayi Tafsir wa Ulum Qurani. [In Persian].
- Saffar, M. (1983). *Basa'ir al-darajat fi fada'il Aal Muhammad (AS)*. Maktabat Ayatullah al-Marashi al-Najafi. [In Arabic].
- Schrieke, B., & Horovtz, A. (n.d.). Mi'raj. In H. A. R. Gibb (Ed.), *The encyclopaedia of Islam* (vol. 6, pp. 35-40). Brill.
- Shams, Z. (1982). *Tarikh ingare-yi me'raj-i Payambar (AS) ta payan-i qarn-i sevum-i Hijri dar sunnat-i tafsiri wa riwayi-yi Musalmanan*. (Unpublished doctoral dissertation). University of Kashan. [In Persian].

- Sharifi Nasab, H., & Tayyib Husayni, M. (2015). Vakawi-yi maqsud-i mushrikan az irad-i ittihad-i sihr be mu'jizat-i Payambar-i akram (AS) wa tabiyin-i mansha'-i aan. *Kalam Islami*, 24(96), 47-69. [In Persian].
- Sulayman, S. (2002). *Tafsir Muqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir Tabari)*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Taymi, Y. (2004). *Tafsir Yahya b. Salam al-Taymi al-Basri al-Qayrawani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tirmidhi, M. (1998). *Sunan Tirmidhi*. Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Yaqubi, A. (n.d.). *Tarikh Ya'qubi*. Dar Sadar. [In Arabic].